

Др Здравко ДЕЛЕТИЋ

ИЗГРАДЊА ШКОЛСКОГ СИСТЕМА У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1860. ДО 1916. ГОДИНЕ

Расправа о краљу Николи и његовом времену не би била потпуна без макар и кратког осврта на развој просвјете и школског система за његове владавине. Почети рада на овом плану у модерној црногорској држави не падају у вријеме које је предмет расправе, али се с правом може рећи да је свјетовни школски систем у пуном смислу ријечи изграђен тек у првим деценијама владавине књаза Николе.

Прву свјетовну основну школу у Црној Гори основао је владика Петар II Петровић 1834. године. У току његовог управљања Црном Гором радило је неколико основних школа, али се једино за цетињску може рећи да је била у погледу програма, стручног кадра и материјалне основе наставе на потребном нивоу. У вријеме књаза Данила такође су радиле неке основне школе, мада је због ратних ситуација било више прекида.

Књаз Никола је од доласка на власт поклањао посебну пажњу школама, што се одразило не само на развој школске мреже (број и распоред основних школа и отварање средњих) и стварање материјалних услова за њихов рад, већ и на развој просвјетних органа, доношење прописа, рад на изради уџбеника и стручне литературе и слично. У многим активностима везаним за школу Никола је и лично учествовао. Присуствовао је школским свечаностима, светосавским прославама, завршним испитима, стручним скуповима, пратио је рад школа и појединих наставника, похваљивао, награђивао и инструктивно дјеловао подстичући рад школа и појединаца. Ваља признати, као и у свим другим областима, у складу са државним и династичким интересима и политиком и у духу аутократске владавине.

Школски систем у Црној Гори развијао се у три етапе. У времену од 1834. до 1869. године радило је десетак основних школа, није било државних институција у овој области, прописа, јединствених планова и програма. Сваки учитељ могао је мијењати план и програм. Није било довољно уџбеника, нарочито не писаних и штампаних у Црној Гори.

У периоду од 1870. до 1876. године донесени су основни школски прописи, приступило се систематском отварању нових школа, урађени су наставни планови и програми, формиран управни органи, организовано школовање и стручно усавршавање учитеља, отворене су прве средње школе. За ове етапе карактеристично је да су школе биле неравномјерно територијално распоређене, и да су више пута због ратних дејстава прекидале рад.

Од 1878. године Црна Гора је била међународно призната држава, територијално проширена, у погледу школа са новим обавезама, а у рату материјално осиромашена. За дужи период уживала је мир и имала могућност да изгради органе и институције у области школства, устали наставне планове и програме и друге школске приписе, да значајно пришири школску мрежу, оснује школе за женску дјецу, нове средње школе, приступи систематском школовању и усавршавању учитеља, организује писање и издавање уџбеника, стручне литературе и периодике, значајно побољша материјалну основу наставе и створи низ других предуслова важних за развој просвјете и културе.

У овом периоду Црна Гора је посвећивала значајну пажњу и раду основних школа у пограничним областима под турском влашћу, прије свега у беранском, бјелопољском и пљеваљском крају. Захваљујући материјалној и стручној помоћи Црне Горе, на тим просторима радио је већи број основних школа, чиме је вршено просвјетљивање становништва и дјеловано на очување вјерске и националне свијести и формирање црногорске државне идеје на тим просторима, што је имало великог значаја у ослободилачким борбама у току балканских и Првог свјетског рата.

И у овом периоду било је објективних сметњи раду школа. Спор око разграничења 1878/80. године, анексиона криза, буне у сусједству 1909-11. негативно су се одразили на рад школа. У балканским ратовима поново је улиједио прекид рада школа, али је по успјешно завршеним ратовима школска мрежа обновљена и знатно проширена.

До 1870. године надзор над радом школа, који се састојао у одобравању отварања школа, обезбјеђивању уџбеника, финансија и наставних средстава, био је у надлежности Црногорско-приморске митрополије. На тим пословима ангажовали су се архимандрити Нићифор Дучић и Висарион Љубиша, касније митрополит Иларион.¹

Значајан напредак просвјете настао је радом Милана Костића (1869-1872) на мјесту главног школског надзорника. Главно школско надзорништво, које је основано 1870. године, имало је у својој надлежности организацију и контролу

¹ Др Ђоко Д. Пејовић: *Развијак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње, 1971, 17.

рада основних школа, што је остваривано преко капетана, мјесних школских надзорника и годишњих ревизија. Надзорништво је функционисало до 1905. године, када је основан Просвјетни савјет,² а „Законом о уређењу надзора над основнијем школама” основана су три обласна надзорништва: западно, источно и сјеверно, последице балканских ратова и надзорништво за школе у новоослободјеним крајевима.

Од 1874. године послови просвјете припадају у Сенату начелнику књажеве канцеларије, којему је био потчињен главни школски надзорник. Реорганизацијом органа власти, 1879. године, укинут је Сенат и основан Државни савјет. У оквиру Министарства треће одјељење било је за просвјету. Иако је постојао управитељ просвјете, главне послове из те области вршило је Главно школско надзорништво основних школа. Крајем 1882. основано је Министарство за просвјету и црквене послове, које је функционисало до аустроугарске окупације. Први се на челу Министарства нашао митрополит Висарион Љубиша, а од 1884. Јован Павловић, који је (уз главног школског надзорника Ђура Поповића) одиграо врло значајну улогу у нормативном и педагошком преуређењу и организацији црногорског школства. Њега је на тој дужности замијенио Симо Поповић.³

Марта 1904. мјесни школски надзорници замијењени су школским одборима, који су руководили радом школа на терену. Чланови школских одбора су почасно вршили ту дужност, али су за пропусте и злоупотребе у раду могли бити новчано кажњени.⁴ Племенски капетани су такође имали значајну улогу у управљању основним школама.

Августа 1905. при Министарству просвјете и црквених дјела основан је Просвјетни савјет, који је преузео послове Школске комисије, основане 1892. године са задатком да се бави одобравањем и издавањем уџбеника, и дио других стручних послова (програми, наставна средства, уџбеници и др.). Није прилика да се детаљније бавимо надлежностима и радом појединих просвјетних органа, али укратко изнијети подаци говоре да је стално рађено на модернизацији стручних и управних органа у просвјети, на доношењу потребних школских прописа и њиховом сталном усавршавању.

² Закон о уређењу Просвјетног савјета. – „Глас Црногорца”, бр. 30/30. јул 1905; Мираш Медојевић: *Просвјетни (Педагошки) савјет Црне Горе*. – Титоград, 1988, 219-222.

³ Више видјети: др Душан Мартиновић, др Радивоје Шуковић: *Јован Павловић – животој и дјело*. – Нови Сад, 1988; др Душан Мартиновић: *О личности и просвјетно-педагошком дјелу Ђура Поповића*. У: Зборник радова поводом 140 годишњице Његошеве школе из 1834. године. – Цетиње, 1976, 67/73; Владета Цвијовић, Бранислав Ковачевић: *Управљање просвјетом у Црној Гори: министарства и министри (1882-1996)*. – Подгорица, 1996.

⁴ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 17-31.

Први школски прописи датирају из 1870. године. Септембра те године Сенат је потврдио Правила о дужностима капетана, мјесних школских надзорника и учитеља, Школски законик, Упутство за главног школског надзорника и Законик за учитеље.⁵ Сљедећи законски пропис је Закон о општој школској дужности из 1878. године.⁶ Закон о основној школи мијењан је два пута: септембра 1884.⁷ и фебруара 1907. године.⁸ Допуне су вршене априла 1914. године. Уредбом о школама у ослобођеним крајевима 1913. године регулисана је примјена раније усвојених закона на основне школе и гимназије у ослобођеним областима.⁹

Ради уређења текућих школских питања донијет је већи број расписа, упутстава, наредби и уредби, а важнија проблематика рјешавана је правилима, која су поједине области детаљно нормирала.¹⁰ За основне школе управне акте доносио је главни школски надзорник, а за средње министар просвјете и црквених дјела или његов заступник.

Рад Дјевојачког института био је регулисан унутрашњим прописом, Уставом, који је потписивала начелница. Устав је више пута мијењан; објављиван је у „Гласу Црногорца” и штампаним извјештајима.¹¹ Рад гимназије регулисан је посебним прописима, у којима је било мало промјена. На снази су били: „Закон о устројству гимназије у Књажевини Црној Гори”,¹² „Закон о наставницима (професорима, суплентима, предавачима, помоћницима) Богословско-учитељске школе, Гимназија, реалака и других средњих школа”,¹³ „Школски закон за гимназије у Књажевини Црној Гори” (18. 9. 1883) и „Школски закон за ученике

⁵ Према: Милан Костић: *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба*. – Панчево, 1876, 74-81.

⁶ „Глас Црногорца”, бр. 2/20. јануар, 1879.

⁷ *Закон, наредбе, ујусџва и др.* са Наставним планом за основне школе у Књажевини Црној Гори од 1884. до 1895. године. – Цетиње, 1895.

⁸ *Закон о народнијем школама у Краљевини Црној Гори*, друго издање. – Цетиње, 1911.

⁹ Уредба о школама у ослобођеним крајевима и Правила за ученике учитељске школе. – Цетиње 1913; Измјене и допуне у Уредби о школама у ослобођеним крајевима од 17. децембра 1913. – Цетиње, 1914.

¹⁰ Правила о устројству Богословско-учитељске школе на Цетињу; Правила о уређењу Школске комисије у Црној Гори; Правила о уређењу школа и намјештају школском у Књажевини Црној Гори; Правила о полагању учитељског испита за оне који нијесу редовно свршили прописане школе; Правила о штампању уџбеника за народне и средње школе; Упутство школскијем надзорницима за преглед народ. школа крајем школске године.

¹¹ Више о томе: Ристо Ј. Драгићевић: *Дјевојачки инстџиџуџ на Цетињу*. „Историјски записи”, 1949, св. 4-6. и 1950, св. 1-3.

¹² „Просвјета”, 1890, св. 9-10. 197-211.

¹³ „Просвјета”, 1890, св. 11-12, 261-269.

гимназије у Књажевини Црној Гори” (септембар 1885).¹⁴ Разна питања у току рада регулисана су наредбама и уредбама, које су надлежни органи упућивали управи. Може се запазити да је о Богословији донијет мали број законских аката; чак је и већи број наредби писан истовремено за Гимназију (цетињску) и Богословију.

С обзиром на друштвене и материјалне околности, може се рећи да су Црногорци увијек показивали завидно интересовање за школовање дјеце. До 1870. године нема помена о обавезности похађања основне школе. Правилима из те године предвиђено је да су имућнији родитељи дужни да шаљу у школу дјецу од 7. до 12. године. „Сиромашнијим родитељима оставља се на вољу, да шаљу своју дјецу у школу ако хоће.” За неизвршавање обавезе похађања школе биле су предвиђене новчане казне у корист школе, за куповину „књига и других ствари за сиромашне ученике”.¹⁵ По „Закону о општој школској дужности” из 1878. основна настава била је слободна и бесплатна, али и обавезна: „У Књажеству Црној Гори општа је настава обавезна, а сваки њезин држављанин, ако није душевно болестан или сакат, дужан се је подврћи основној настави.”¹⁶ За нешколовање дјеце и неуредно похађање наставе биле су предвиђене новчане казне у корист школске благајне.

Овим законом биле су допуштене приватне школе, које су морале бити одобрене и придржавати се школских прописа као и државне. Била је дозвољена и приватна обука, али су дјеца која су приватно обучавана била обавезна полагати јавни испит на крају године према важећем наставном плану и програму. У истраживаном периоду било је приватних школа (приватним су називане школе које је издржавало локално становништво), у којима су примјењивани важећи прописи и које су биле обухваћене школским ревизијама, радиле су у лошим материјалним условима и имале учитеље са мање школске спреме. Ипак, неке приватне школе добијале су добре оцјене приликом ревизија.

Женска дјеца су могла ићи у мјешовиту школу до десете године. Школовању женске дјеце у разним срединама поклањана је различита пажња. Дјевојчице су се у поједине школе уписивале и раније, али не у већем броју, што је зависило од средине, прије свега од схватања родитеља о потреби за школовање женске дјеце и умјешности учитеља да ради на том плану. У овом периоду постојало је и неколико посебних основних школа за женску дјецу. На Цетињу је од 1872. године радила приватна, а од 1874/75. државна женска основна школа.

¹⁴ Зборник закона, наредба, упуштава, расписа итд. Књ. црн. Министарства просвјете и црквених послова, свеска 1: година 1885 и 1886. – Цетиње, 1887.

¹⁵ М. Костић: *Школе у Црној Гори...*, 74.

¹⁶ Чл. 2. „Глас Црногорца”, бр. 2/20. јануар, 1879.

Такве школе постојале су касније у Подгорици, Никшићу, Бару. Школске 1910/11. и 1911/12. у Црној Гори радило је 7 женских основних школа. Почетком XX вијека повећан је број женске дјеце и учитељица у основним школама, али тек до 15% укупног броја ученика.¹⁷ Интересовање родитеља за школовање женске дјеце у појединим срединама било је различито. Многи су то избјегавали, а најлакше се било изговорити сиромаштином или недостатком школског простора. Школске 1914/15. у црногорске основне школе било је уписано 15.796 мушких и 2.389 женских ученика, што говори о ушколованости женске дјеце.¹⁸ У женским школама важили су исти прописи као у мушким, с тим што је у женским школама постојао ручни рад као посебан предмет.

И према „Закону за основне школе” из 1884. године општа настава била је слободна, бесплатна и обавезна у узрасту од седме до 13. године. Приватна настава била је допуштена као и раније. Овај закон је био на снази до 1907. године.¹⁹ По „Уставу за Књажевину Црну Гору” све јавне и приватне школе биле су под надзором министра просвјете и црквених послова а основно школовање било је обавезно и бесплатно у јавним основним школама.²⁰ „Закон о народнијем школама у Краљевини Црној Гори” из 1907. године на исти начин третира обавезност школе. И даље је било омогућено постојање приватних школа, али су оне по уређењу морале у свему бити као државне. Послије балканских ратова, „Уредбом о школама у ослобођеним крајевима”, прописано је да је основна државна настава обавезна за све грађане ослобођених области. Измјенама закона о народним школама 1914. године за мушку и женску дјецу,²¹ укључујући и мухамеданску (у оно вријеме званични назив припадника исламске вјере) женску дјецу.

Када је у питању школовање мухамеданске и албанске дјеце, треба напоменути да су она имала иста права као и православна, уз уважавање мухамеданских вјерских празника и нерадних дана. Међутим, Албанци нијесу били привржени школовању дјеце. „У том погледу је карактеристично да су припадници албанске народности мухамеданске вјере из Улциња, у периоду од 1866 (sic) – 1908. пристајали да плаћају 8% више пореза само да им дјеца не иду у

¹⁷ Др Ђ. Пејовић, н. дј., 53/54.

¹⁸ Исто, табела VII.

¹⁹ Закон, наредбе, упуства и др. са Наставним планом...1895; – Цетиње, 1895; друго издање 1902.

²⁰ Устав за Књажевину Црну Гору. – Цетиње, 1905, чл. 138-139.

²¹ Закон о народнијем школама у Краљевини Црној Гори, друго издање, Цетиње, 1911; Уредба о школама у ослобођеним крајевима...; Закон о измјенама и допунама Закона о народним школама од 2. фебруара 1907, чл. 29.

школу, а од 1909. године по 50 пара за сваки дан, или по 100 перпера за школску годину од 200 дана.”²²

Прве основне школе биле су трогодишње или четворогодишње. Планови и програми су често мијењани, у зависности од квалификација и замисли учитеља. Стеван Петрановић покушао је да у времену 1856-1860. године цетињску школу подигне на ниво петогодишње, али је остварио план за четири године. Овај план је и од савременика оцијењен преамбициозним. У дужем периоду основна школа била је конципирана тако да може задовољити потребе школовања будућих чиновника, свештеника и учитеља.

О наставним плановима, програмима и другим показатељима рада школа средином прошлог вијека немамо довољно података. Крајем владавине књаза Данила и на почетку владавине књаза Николе дошло је до поремећаја рада школа због црногорско-турског рата 1858. године и проблема око разграничења, а 1861/62. због устанка у Херцеговини и проширивања рата на Црну Гору. У овим догађајима страдала је материјална основа основних школа, а прекиди у раду негативно су се одразили на рад учитеља и ученика. Учители, попут попа Стева Капичића,²³ и ученици умјесто у школу одлазе у борбе и тамо уче чојство и јунаштво.

Приликом обнављања рада учињени су напори да се стање основних школа побољша, како поправљањем материјалног положаја и промјеном наставних програма тако и отварањем нових школа. Велики значај за развој црногорске просвјете почетком шездесетих година прошлога вијека имао је рад архимандрита Н. Дучића, који је од 1862. до 1867. боравио на Цетињу и веома се ангажовао у организацији школа и руковођењу просвјетним радом. На његову иницијативу организована је 1863. Богословија, а осим цетињске основне школе у пет нахија отворено је 10 нових.²⁴

У цетињској основној школи од 1863. до 1869. годне били су заступљени сљедећи предмети: читање српско и словенско, наука хришћанска, свештена историја, српска граматика, географија, рачун, мала физика, писмени састави и црквено пјевање.²⁵ Слични су планови били и у другим основним школама, али је њихова реализација зависила од спремности учитеља и материјалне основе

²² Рамо Дукај: *Школство на албанском језику*. У: У служби образовања 1956-1986. – Титоград, 1986, 133. – Година 1866. је вјероватно грешка; Улцињ до 1880. није припадао Црној Гори. Вјероватно треба 1886.

²³ Петар И. Поповић: *Постанак и развијање прве школе у Црној Гори (1834-1934)*. У: *Цетињска школа 1834-1934*. – Београд, 1934, 99-100.

²⁴ Исто, 102.

²⁵ Н(икола) Р. Минић: *Крајњак њрељед рада на народном њпросвјећивању у Ц. Гори од ѓодите 1860. до данас*. – Цетиње, 1910, 14.

наставе. Наставни планови и програм формално, а још више у реализацији зависили су од стручне спреме учитеља, који су у свој рад преносили искуства из шкока у којима су раније радили или којима су школовани.

У ово вријеме било је основних школа са два, три и четири разреда. Цетињска основна школа увијек је била четвороразредна и имала најбоље материјалне и стручне услове за рад, а остале – како која и како кад. По одредбама „Школског законика” из 1870. године школе су имале три разреда, а главна основна школа (цетињска) четири.²⁶ Учитељи су радили са комбинованим одјељењима у разредно часовном систему.

Детаљније нам је познат наставни план за четвороразредну основну школу из 1870. године. У њему су били заступљени предмети: наука вјере, српски језик, црквено-словенски језик, рачун, црквено пјевање, земљопис, повесница (историја), газдинство.²⁷ Овај план и програм, чији је аутор М. Костић, био је на снази до прекида рада школа усљед рата 1876. године.

Послије рата школе су почеле рад по новим програмима. Н. Минић пише да су школе до 1884. године радиле према закону од 20. јула 1878. године, на основу којег је донесен наставни план и програм, који је штампан и достављен свим учитељима. Према том плану у основним школама су били заступљени предмети: наука хришћанска, српски језик, рачун, практична геометрија, реалије: земљопис, повјесница, природопис, јестаственица; краснопис, цртање, пјевање.²⁸

Према „Наставном плану за основне школе” из 1884. године основне школе су биле дворазредне, које имају једног учитеља и које су обавезне, и четвороразредне, које имају два учитеља. Оне нијесу биле обавезне, али свако дијете које заврши с добрим успјехом два разреда могло је да настави учење до краја трећег или четвртог. У овом плану били су заступљени: наука хришћанска (8), српски језик (са словенским читањем – 40), рачун и геометријски облици (16), земљопис и историја (7), познавање природе (5), краснопис и цртање (6), пјевање црквено (4), гимнастика (2).²⁹

„Наставни план за основне школе” из 1888. године прописује троразредне и четвороразредне школе, при чему четврти разред није био обавезан. Према овом плану „У основној школи уче се ове науке: 1. Наука хришћанска, 2. Српски језик са словенским читањем и преводом, 3. Рачун и геометријски облици,

²⁶ Исто, 77.

²⁷ Исто, 95.

²⁸ Н. Р. Минић: н. дј. 26-28.

²⁹ Наставни план за основне школе. – Цетиње, 1884. – У загради је укупни фонд часова по предметима изведен сабирањем по разредима.

4. Земљопис и историја, 5. Познавање природе (са додатком земљорадње и сточарства), 6. Краснопис, брзопис и цртање, 7. Познавање и његовање човјечијег тијела и о чистоћи, 8. Кућарство и ручни рад у женским школама, 9. Пјевање црквено и свјетовно, 10. Гимнастика и војничко вјежбање.”³⁰ Уз овај план одређен је недељни фонд часова по предметима, што је било обавезујуће за све учитеље и што има значаја у смислу уједначавања овог услова извођења наставе у свим школама.

Првог септембра 1895. године ступио је на снагу наставни план и програм. Школе су биле троразредне и четвороразредне, с тим што је за троразредне школе направљена комбинација да раде три разреда, а да за четири године буде обуваћен цио програм (прве: 1, 2, 3, друге 2, 3, 4. и четврте 1, 2, 4. разред). По овом плану били су заступљени предмети: хришћанска наука, српски језик, словенски језик, рачун, геометрија, земљопис, српска историја, познавање и његовање човјечијег тијела, познавање природе, краснопис, цртање, пјевање црквено и свјетовно, гимнастика и војничко вјежбање, ручни рад и кућарство у женским основним школама. Уз план и програм дат је недељни фонд и распоред часова.³¹ Запажамо нове, конкретније и модерније називе предмета. Историја је одвојена од земљописа и наглашен њен национални карактер.

Септембра 1901. године ступио је на снагу нови наставни план и програм, али нема измјена наставног плана у односу на претходни.³² Школске 1908. прописан је нови наставни план. По њему, основна школа је била четворогодишња. Ако школа има четири учитеља сваки држи по један разред, ако има три учитеља други и трећи разред су заједно, ако има два учитеља онда су први и други код једног, а трећи и четврти код другог учитеља. Ако школа има само једног учитеља онда први и други разред чине први течај, а трећи и четврти други течај. Били су заступљени сљедећи предмети: наука хришћанска, српска историја са земљописом, српски језик са словенскијем читањем, цртање и лијепо писање, гимнастика и дјечије игре, рачуница с геометријскијем облицима, познавање природе с пољопривредним наукама у мушкијем и поукама за домаћице у женскијем школама и ручни рад. Ручни рад је предвиђен у мушким и женским школама, али са различитим наставним садржајима.³³ И у овом плану примје-

³⁰ Наставни план за основне школе. – Цетиње, 1888, 3-4. – Називе смо преписали из плана, а предмети се у програму по разредима конкретније називају.

³¹ Закон, наредбе, упуства и др. са Наставним планом... – Цетиње, 1895, 132.

³² Закон, наредбе, упуства и др... – Цетиње, 1902, 224.

³³ Наставни план и програм за основне школе у Књажевини Црној Гори. – Цетиње, 1908, 15.

ћујемо другачије називе предмета, мада се они у разради програма називају конкретније.

Овај наставни план остао је на снази до капитулације, пошто у издању од 1914. године нема измјена. Уредбом о школама у ослобођеним крајевима из 1913. и њеном допуном 1914. године постојећи наставни план и програм примијењен је на основне школе у ослобођеним крајевима.

Наставни планови и програми за основну школу мијењани су више пута. У релативно кратким периодима вршене су веће промјене. Вјероватно је циљ био усавршавање концепције основне школе и подизање васпитно-образовних захтјева на виши ниво. Међутим, питање је колико су поједине школе могле да одговоре новим захтјевима и учитељи са разноврсном и често недовољном школском спремом да реализују нове предмете и наставне садржаје, и поред тога што су се материјална основа наставе и стручна оспособљеност учитеља стално поправљале.

Основна школа дуго времена била је не само полазиште за даље школовање већ и квалификација за обављање чиновничких, свештеничких и учитељских послова. О разлозима би се дало расправљати, али чињеница је да су многи са основном школом радили квалитетно на разним пословима, неки се опробали и у интелектуалном раду.

Богословија, основана 1863. године на Цетињу, била је прва средња школа у Црној Гори. Отварање школе овог профила било је у складу са тадашњим просвјетним и друштвеним могућностима и потребама. Богословија, у литератури често називана привремена радила је свега једну годину и о њој је мало познатих података. Наставни план за трогодишњу школу, који је припремио Н. Дукић, није у цјелости реализован.³⁴

Септембра 1869. године почела је да ради на Цетињу троразредна Богословија. Према плану који је уредио М. Костић, били су заступљени предмети: пространи катихизис, црквена историја старога завјета, српски језик, руски језик, словенски језик, свеопшта повјесница, антропологија с физиологијом, дијететика, физика, црквено појање, морално (нравствено) богословље, омилитика, црквена историја новог завјета, свето писмо, економија, пастирско богословље, литургија, црквено право, црквена повјесница, учитељски метод, рачун методика, општи земљопис, кратка историја свеопште књижевности и војне вјежбе.³⁵ Очигледно је да је овако програмирана школа требало да оспособљава будуће свештенике и учитеље.

³⁴ Др Ђ. Д. Пејовић. *Развитак просвјете...116.*

³⁵ М. Костић: *Школе у Црној Гори...*, 193-198; др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 118.

По овом плану Богословија је радила до школске 1874/75. године. Школске 1873/74. радила је у манастиру Острог, а остало вријеме на Цетињу. Школа је престала да ради почетком рата 1876. године. За црногорску просвјету Богословија је значајна и зато што је у њој образован један број људи који су у наредним деценијама радили у школама и на другим значајним пословима у просвјети и култури, појединци у дипломатији и државној администрацији, бавили се књижевним радом и писали прилоге из разних области.

У јесен 1887. године почела је рад *Богословско-учитељска* школа на Цетињу. У ову школу примани су ученици последице завршене четворогодишње гимназије, а припремала је будуће свештенике и учитеље. То је до 1913. године била једина учитељска школа у Црној Гори. Те године основана је *Учитељска школа* у Пећи. Богословско-учитељска школа била је троразредна и у њој су били заступљени предмети: општи увод у богословље, св. писмо старог и новог завјета, догматично и полемично богословље, морално богословље, пастирско богословље, историја православне цркве у опште, а српске народне посебно, црквено (канонично) право, литургија, омилитика с усменим и писменим вјежбањима, црквено-словенски језик, руски језик, црквено појање и правило, антропологија и дијететика с кућевним љекарством, педагогија (теоријска и историјска), методика с практичним вјежбањем и пољска привреда.³⁶

Школске 1890/91. усвојен је наставни план по коме је школа радила до затварања у лето 1905. године. Према овом плану школа је била троразредна. Били су заступљени предмети: догматика, историја хришћанске цркве, св. писмо с херменевтиком, морално богословље, основно богословље с полемичким, литургија, омилитика, пастирско богословље, канонично право, филозофска препевдентика, методика, словенски језик, руски језик, историја руске књижевности, историја српске књижевности, педагогија, историја педагогије, антропологија, новогрчки, пољопривреда, хигијена, домаће љекарство, црквено појање и типик, нотално појање, цртање, војничко вјежбање и географија.³⁷

У архивској грађи из 1890. године нашли смо наставни план за Богословско-учитељску школу у рукопису. У односу на цитирани план нема географије, али у сва три разреда постоји латински језик. У другом и трећем разреду постоји историја српског народа (3 часа недјелно).³⁸

³⁶ Правила о устројству Богословско-учитељске школе на Цетињу. – Цетиње, 1887, чл. 30.

³⁷ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете*...1, 2, 3; Наставни план и програм за Богословско-учитељску школу и књ. црног. државну гимназију у години 1890/1. „Просвјета”, 1890, св. 11-12, 269-189; Архив Црне Горе, МП и ЦП, ф. 6, 1890, бр. 326. (Називи су изворни).

³⁸ Архив Црне Горе, МП и ЦП, ф. 6, 1890, бр. 255.

Богословско-учитељска школа обновљена је школске 1908/09. године. Важила су ранија правила, али је она тада била четвороразредна школа, у којој су више били заступљени предмети и наставни садржаји од значаја за школовање учитеља. По новом наставном плану изучавани су сљедећи предмети: св. писмо с херменевтиком, литургија с црквеном археологијом, канонско право, историја хришћанске и српске цркве с патрологијом, догматика с полемичким богословљем, моралка, пастирка, апологетика, омилитика, педагогика (теорија наставе, дидактика, методика свих предмета у основној школи), српски језик, руски језик, црквенословенски језик, историја српска и општа, географија српских земаља и Црне Горе, математика, природне науке, пољопривреда, хигијена с домаћим лијечењем, познавање закона (државно и друштвено уређење), црквено појање, нотно појање, цртање и краснопис, гимнастика с војним вјежбама и ружни рад.³⁹

Богословија, касније Богословско-учитељска школа, одиграла је веома значајну улогу у црногорској просвјети и култури. У њој су школовани свештеници и учитељи, који су одиграли прворазредну просвјетитељску и културну улогу у црногорском друштву. Један број свршених ученика ове школе наставио је у иностранству школовање на високим школама, неки су се бавили политичким и управним пословима, многи се огледали у научном и стваралачком раду. Свршени ученици црногорских школа, нарочито средњих, представљали су већину ондашње црногорске интелигенције, мора се запазити: један број њих успјешно.

Дјевојачки институт основан је 1869. године на Цетињу под покровитељством руске царице и надзором црногорске кнегиње. Институт је био средња женска школа са интернатом, што је омогућавало да у њему уче и дјевојке из удаљених мјеста. У дугогодишњој пракси ове школе више од половине ученица биле су изван Црне Горе, у првом реду из Аустро-Угарске, Турске и Србије.⁴⁰

Примане су већином ученице из главарских и имућнијих породица. Ученице су уписиване сваке друге године у ограниченом броју, у узрасту око девете године и под условом да знају читати и писати, што значи да су завршиле основну школу. Циљ Института био је васпитање у духу православља и љубави према отаџбини, како би његове васпитанице биле добре мајке и дјеловале пози-

³⁹ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 124

⁴⁰ У периоду од 1869. до 1913. године од 450 ученица Института 205 је било из Црне Горе, из Аустро-Угарске 203, из српских крајева у Турској 32, Србије 9 и Бугарске 1 ученица. Према: др Раде Делибашић: *Развој школства и ђевојачке мисли у Црној Гори 1830-1918.* – Титоград, 1980, 103.

тивно у својој околини.⁴¹ Међу ученицама Института регрутоване су учитељице женских основних школа, мада је тих школа у Црној Гори било свега неколико.

До почетка 1873/74. године Институт је био четворогодишња школа, подијељена у два разреда, који трају по двије године. Ученице које су жељеле бити учитељице остајале су пете године ради практичне обуке са новим ученицама. Примане су здраве ученице, „које имају бар 9 година”, а свака је морала да зна „читати српски и писати, да зна најнужније молитве, да зна писати бројеве и бројати до стотине.”

Институт је био државна школа интернатског типа. Испити су полагани при упису, приликом преласка из млађег разреда у старији и на свршетку школовања.⁴² Били су заступљени предмети: наука хришћанска, српски језик, руски језик, француски језик, историја, земљопис, рачун, краснопис, гајење свилених буба, женски рад и пјевање.⁴³

Уставом из 1873. године школовање је продужено на шест година, три одјељења у трајању по двије године. Послије завршеног другог одјељења ученице су отпуштане, а најбоље и оне које су се спремале за учитељице остајале су још двије године у практичном одјељењу.⁴⁴

Наставни план и програм Института мијењан је више пута.⁴⁵ Према плану из 1879. године у пет разреда учени су слједећи предмети: закон божји; српски језик; руски језик; француски језик; математика: рачун, геометрија; реалије: земљопис, историја, природна историја, физика, хемија; техника: ручни рад, кућарство, калиграфија, цртање просторучно, пјевање, музика (необлигатно), гимнастика; педагогика: психологија, логика, наука васпитања и методика.⁴⁶

Нови устав и наставни план ступио је на снагу септембра 1885. године. Према том плану у шест година учени су предмети: закон божји, српски језик, ру-

⁴¹ „Цел је училишта да се у васпитаница укорени чисто православље, кроткост, љубав к отачаству и к поретку, да би кашње, као добре матере, саме могле дати прво добро васпитање својој деци; а уз то да се и саме приготове за учитељке основних школа.” (Програм и правила првог женског училишта на Цетињу. Чл. 2; М. Костић: *Школе у Црној Гори...*, 163). – Ово су прва правила; мијењана су под називом устав више пута.

⁴² Програм и правила првог женског училишта на Цетињу. Према М. Костић: *Школе у Црној Гори...*, 163-165.

⁴³ М. Костић: н. дј. 167.

⁴⁴ Устав женског црногорског института. Према: Живко Драговић: *Извјештај о двадесетогодишњој радњи ђевојачког института Царице Марије на Цетињу*. „Просвјета”, 1889, св. 12, 398-400.

⁴⁵ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развиџак њросвјетне...*, 127-130.

⁴⁶ Ж. Драговић: *op. cit.*, 404-408.

ски језик, француски језик, рачун, земљопис, историја, познавање природе, крснопис, ручни рад, физика, учитељски метод и хигијена.⁴⁷ У плану из 1889/90. године нови предмети су цртање, гимнастика и нотно пјевање, а у плану из 1890/91. познавање домовине, српска историја и руска историја.⁴⁸

Према наставном плану из 1894. године у Институту је био заступљен 21 предмет: закон божји, српски језик, руски језик, француски језик, познавање домовине, историја свијета, српска историја, руска историја, географија, математика, физика, природопис, педагогија, методика, краснопис, цртање, музика, ручни рад, гимнастика, гласовир и кућарство. Школа је била осмогодишња.⁴⁹

Посљедњи наставни план и програм ове школе, који је нама познат, је из 1907. године. Школовање у Институту по том плану трајало је осам школских година. Уведен је припремни разред, како би се поправило недовољно и неуједначено предзнање ученица. Учени су: наука хришћанска, српски језик, руски језик, француски језик, земљопис, општа историја, историја Срба, историја Црне Горе и историја Русије, математика, физика, природне науке, логика, психологија, педагогија, дидактика, методика, историја педагогије, хигијена, лијепо писање, цртање, ручни рад, домаће газдинство, гимнастика, музика и пјевање. У напомени стоји да се њемачки језик предаје необавезно од трећег разреда и има се поступно уводити до свршетка осмог.⁵⁰

Дакле, планови и програми, а и концепција ове школе, мијењани су више пута. Примјеђује се да је поклањана велика пажња настави страних језика, а у том смисли је било примједби. Примједби је било и зато што се не изучавају довољно српски језик, српска и црногорска историја и географија. О Институту је расправљано 1906. године и у Народној скупштини. Институт је издржавала Русија, која је постављала управницу и неке наставнике, што је јачало руски утицај у Црној Гори. Све веће незадовољство великим руским утицајем на рад школе довело је до конфликта и затварања Института 1913. године.⁵¹ Тада је архивска грађа Института однесена у Русију, гдје се и сада налази.

Књаз Никола је у својим мемоарима записао: „Женска школа спремаља је добре учитељице за основне женске школе (...) а осим тога она је имала са ученицама својима унијети у народ црногорски и у женски свијет знања, реда, рада, чистоћу и све што је доброј домаћици нужно.”⁵²

⁴⁷ Исто, 413-415.

⁴⁸ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 128.

⁴⁹ Наставни план за Дјевојачки институт царице Марије на Цетињу. – Цетиње, 1894.

⁵⁰ Наставни план и програм за Дјевојачки институт „Царице Марије” на Цетињу. – Цетиње, 1907.

⁵¹ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 130-131.

⁵² Никола I Петровић Његош: *Мемоари*. – Цетиње: Титоград, 1988, 111-112.

П. А. Ровински се похвално изразио о бившим ученицама Института. Он каже да су се оне већином удавале за интелектуалце и људе од утицаја, да су у своје домове уносиле стечена знања и да се то одражавало на културу живљења. Осим тога, оне су посвећивале посебну пажњу припреми своје дјеце за школу и помагале им у току школовања, што није без значаја.⁵³

У Црној Гори је у овом периоду радило неколико *курсева* и повремених *стручних школа*, у којима су оспособљавани подофицирски и официрски кадрови, државни службеници и занатлије. Обука је извођена из шумарства и пољопривреде, трговине и других дјелатности. Земљодјелска школа у Даниловграду радила је 1875/76, а у Подгорици од 1893. до 1898. године. Школа је била двогодишња и у њој су учени предмети: закон божји, српски језик, географија, историја Срба, рачун с основама земљомјерства, кратак извод из природних наука, и још неколико стручних предмета. Једно вријеме су практиковани и учитељски курсеви за оспособљавање.⁵⁴

Прва *гимназија* у црногорској држави основана је на Цетињу 1880/1881. године као општеобразовна средња школа, са циљем да оспособљава чиновнике за потребе административног апарата и припрема ученике за средње стручне школе и универзитете. Гимназија у Подгорици отворена је 1907. године, а у Никшићу, Пљевљима, Беранама и Пећи гимназије су отворене после балканских ратова, у јесен 1913. године.⁵⁵ Гимназије у новоослобођеним крајевима биле су ниже. Гимназија у Котору постоји од 1865. године, али је она у овом периоду била ван црногорског државног и школског система.⁵⁶

Интересантно је да су нове гимназије отворене у мјестима гдје је било у већем проценту исламизираног српског становништва (Срби мухамеданске вјере по ондашњим схватањима и званичним тумачењима, укључујући и Устав из 1905), нешто турског и албанског становништва у Метохији. Очигледно је отварање средњих школа у новоослобођеним крајевима имало политички и на-

⁵³ Павел Аполонович Ровински: *Црна Гора у њојшњој историји и садашњости*, том С. – Цетиње, 1994, 277-280.

⁵⁴ О повременим стручним школама и курсевима видјети: др Ђ. Д. Пејовић: н. дј. 132-139.

⁵⁵ Више о томе: др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 146-163; Бранко Бабић: *Општина Пљевља у Црној Гори 1913/14. године*. У: Зборник радова професора и сарадника Педагошке академије у Никшићу, 1973, 4, 63-85. (Пљеваљска гимназија постоји од 1901. године).

⁵⁶ Неке од поменутих гимназија издале су споменице: *Педесет година Пљеваљске гимназије 1901-1951*. – Пљевља, 1956; *Споменица Цетињске гимназије*. – Цетиње, 1962; Војислав Бољевић – Вулековић: *Гимназија „Стефан Миширов Љубиша”*. – Котор, 1973; *Споменица Беранске гимназије 1913-1993*. – Беране, 1994.

ционално-културни значај. Државни и национални интереси налагали су ширење просвјете и културе у новоослобођеним крајевима, у којима је у доба турске власти на штету српског народа значајно измијењена вјерска, а у неким крајевима и етничка структура становништва, и томе се приступило одмах по ослобођењу.

Цетињска гимназија била је дуго времена четвороразредна, нижа гимназија. Њен први наставни план обухватао је предмете: закон божји; српски језик; латински језик; француски језик; математика (рачун, геометрија и геометр. цртање); реалије (географија и историја, природна историја, физика, хемија); техника (калиграфија, цртање просторучно, гимнастика).⁵⁷

Према наставном плану објављеном 1886. године били су заступљени предмети: наука вјере, српски језик, латински језик, грчки језик, француски језик, географија, историја, математика (аритметика, алгебра, геометрија), природопис, физика, краснопис и гимнастика.⁵⁸ Међутим, за школску 1886/87. објављен је наставни план за петогодишњу гимназију. У њему су заступљени: наука вјере, српски језик, старословенски језик, латински језик, грчки језик, француски језик, географија и историја, математика, природопис, физика, краснопис, цртање и гимнастика.⁵⁹ У статистици ученика цетињске гимназије стоји да је она школске 1886/87. имала у петом разреду 8 ученика. Пети разред се даље не евидентира до школске 1906/07. године.⁶⁰

Према наставном плану за школску 1890/91. год. цетињска гимназија је била четвороразредна.⁶¹ Тек од школске 1902/03. године почело се са увођењем виших разреда. Цетињска гимназија од тада поступно је прерасла у осморазредну, а први матуранти изашли су 1910. године. Матурским испитима је присуствовао и краљ Никола са члановима Владе.

Министарство просвјете је септембра 1907. и октобра 1908. године одобрило наставни план и програм осморазредне гимназије, а Уредбом о школама у ослобођеним крајевима 1913. г. овај план је примијењен и на новоосноване гимназије, које су биле четвороразредне. По овом наставном плану било је заступљено 18 предмета: хришћанска наука, српски језик, руски језик, њемачки језик, француски или грчки језик (изборно обавезан), латински језик, географија, историја, јестаственица, физика с хемијом, математика, философска препе-

⁵⁷ Душан Д. Вуксан: *Гимназија у Црној Гори*. У: Цетиње и Црна Гора. – Београд, 1927, 257

⁵⁸ Наставни план за књ. црног. државну гимназију на Цетињу. – Цетиње, 1886.

⁵⁹ Наставни план за књ. црног. државну гимназију на Цетињу. У: Зборник закона, наредба, упутстава... 85-94.

⁶⁰ *Сјоменица Цетињске гимназије...*, 28-29.

⁶¹ „Просвјета”, 1890, св. 11-12, 269-289.

девтика, познавање државног уређења, хигијена, калиграфија, слободно цртање, пјевање и гимнастика.⁶²

Када се говори о развоју школског система, ваља поменути да је у овом периоду поклањана значајна пажња школовању и стручном усавршавању учитеља,⁶³ издавању уџбеника и стручне литературе, изградњи школског простора и набавци наставних средстава. Није прилика да се овим питањима детаљније расправља, али треба рећи да је од њиховог квалитетног рјешавања зависио успјех просвјетне политике и да су државне и просвјетне власти тога биле свјесне и улагале напоре да их ријеше, у чему је било значајних успјеха.

У ово вријеме у Црној Гори није било више школе или факултета, мада је било размишљања у том правцу.⁶⁴ Због тога су они који су самоиницијативно или по одлуци државних органа, често књаза, стицали више образовање морали ићи ван земље. Иако је у Црној Гори било неколико средњих школа, један број ученика и средње образовање стицао је из разних разлога у других срединама. Највише се то радило у стручним школама, мада је у Котору, Дубровнику и Задру било црногорских ученика и стипендиста у гимназијама, и на разним вишим и високим школама. Упућивање Црногораца на школовање у Русију датира још из времена владике Василија и било је практиковано сво вријеме. Црногорци су се радо школовали у Србији и Русији, али их је било и у Француској, Аустро-Угарској, Италији, Турској.⁶⁵ Биографије једног броја просвјетних и културних радника показују да се већи број њих школовао у иностранству.

Људи школовани у центрима са развијенијом просвјетом, науком и културом, друштвеним и политичким животом и уопште другачијим начином живљења и размишљања вршили су позитиван утицај на просвјетни, културни, друштвени и политички живот и развој Црне Горе. Они су у Црну Гору доноси-

⁶² Наставни план и програм за државне гимназије у Црној Гори. – Цетиње, 1910.

⁶³ О томе смо писали у прилогу Школовање и стручно усавршавање учитеља у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX века. У: Зборник Филозофског факултета XXV (1995). – Приштина 1996, 433-459.

⁶⁴ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развиџак њросвјетје..*, 183-184.

⁶⁵ Више о томе: Милан Вујачић: *Школовање Црногораца у иностранству у 18. и 19. вијеку до основања гимназије 1880*. У: Споменице цетињске гимназије 1881-1961, 57-73 (цитира и Правила за књ. питомце који се уче на страни из 1890. године); др Ђ. Д. Пејовић: *Развиџак њросвјетје..*, 173-178; др Раде Делибашић: *Развој школства..*, 130-147; др Димитрије-Димо Вујовић: *Црна Гора и Француска 1860-1914*. – Цетиње, 1971, 437-440; Момчило Д. Пејовић: *О школовању црногорских ђака у Цариграду крајем 19. и почетком 20. вијека*. „Историјски записи, 1986, 1-2, 171-181 и др. – *О школовању ђака из Васојевића у Србији*: др Миомир Дашић: *Васојевићи од њомена до 1860. ѓодине*. – Београд, 1986, 358-362, 439; Исти: *Васојевићи у усџанцима 1860-1878*. – Подгорица, 1992, 297-328.

ли нове књиге, свјежа и обимнија знања, нове идеје и погледе на свијет, навике, начин понашања, демократске политичке идеје. То је утицало на стваралаштво, али и на политички живот, прије свега у правцу борбе за демократизацију друштва и државе у цјелини. Зато није чудо што се добар дио црногорске опозиције током времена регрутовао међу бившим студентима и средњошколцима школованим у иностранству, прије свега у Србији.

За развој школства је важно што су кадрови школовани у развијенијим срединама доносили другачије погледе на теорију и праксу просвјетног рада и педагошке идеје европских педагога. Захваљујући томе, школство у Црној Гори је стално усавршавано, може се рећи брже од развоја друштвеног и политичког живота и развоја науке. Могло би се рећи да су европске педагошке идеје у црногорској просвјети присутне од самих почетака модерне просвјете, прије свега захваљујући „извањцима”, којих је у црногорској просвјети и култури значајан број. Неки од њих, попут Н. Дучића, М. Костића, Јова Љепаве, Стева Чутурила, Сима Поповића, Ј. Павловића, Јована Сундечића и других, ударили су темеље црногорској просвјети и оставили значајне трагове свог просвјетног, научног и културног рада.

Уопште, може се рећи да су у Црној Гори у скромним материјалним и кадровским условима постигнути значајни резултати на плану развоја школства. Отворен је велики број основних и неколико средњих школа. Вршене су промјене у концепцији школе и плановима и програмима у циљу њиховог усавршавања и прилагођавања могућностима и потребама, као и искуствима развијенијих земаља. Развој школе слиједио је развој науке и културе, изградњу државне организације и побољшање материјалних прилика. Током времена су се стално повећавале потребе за стручњацима разних профила. Држава и народ улагали су напоре да их задовоље. Недостатак школа надокнађиван је школовањем омладине у иностранству или запошљавањем људи са стране, што је стимулисало друштвено-политички и културни живот у Црној Гори.

У вријеме доласка младог књаза на власт у Црној Гори традиција основне школе постојала је у Цетињу и пар мјеста старе Црне Горе. Књаз Никола је после рата 1862. године учинио напоре да плански прошири мрежу основних школа. Према расположивим подацима, школске 1863/64. радило је 11 школа са 417 ученика,⁶⁶ при чему је једино школа на Цетињу била четвороразредна. Према званичним подацима, шк. 1914/15. постојао је 211 основних школа, са 375 одјељења у које је било уписано 18.185 ученика и запошљено 366 учитеља и учитељица (33 школе због рата су обуставиле рад).⁶⁷ На почетку Николине владавине

⁶⁶ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете...*, 99-100.

⁶⁷ Исто, 377, табела VII.

може се говорити о појединим основним школама, а на крају о цјеловитом школском систему. Наиме, тада је постојало забавиште, широка мрежа основних школа плански распоређених у свим дјеловима државе, шест гимназија (осморазредна на Цетињу), осморазредна женска средња школа, Богословско-учитељска на Цетињу и Учитељска школа у Пећи, више стручних школа и курсева. Све то пратио је систем правних прописа за све нивое школовања и области просвјетног рада, систем органа управљања, контроле и усавршавања, издавачка дјелатност и друго. У цјелини, с правом се може рећи да је модерни школски систем у Црној Гори изграђен у вријеме владавине књаза-краља Николе.

Docent Zdravko DELETIĆ, D. Sc.

SCHOOL SYSTEM IN MONTENEGRO AND ITS DEVELOPMENT
1860 - 1916

Résumé

The present paper explores the development of school system in Montenegro during the reign of Prince and King Nicholas I Petrović. Researched are the problems of the foundation and further development of didactic institutions in Montenegro, of school regulations, adoption of new conceptions in planning and programming for primary and theological schools, theological-teacher-training schools, secondary schools for girls and gymnasiums.

